

OBRAZLAŞDIRICILIQDA RITORIKANIN ROLU

Xülasə

Məqalədə göstərilir ki, obrazlaşdırıcılıq dildə obrazlı təfəkkür sayəsində formalaşır. Obrazlı təfəkkürün özü isə xalqın etnik və milli mental xarakterinin təzahür formalarından biri hesab olunur. Obrazlaşdırıcılığın cəzbedici, təsirli olması üçün ritorikanın, bəlağətli nitqin çox böyük rolu vardır. Belə ki, obrazlaşdırıcılıq təkcə bədii əsərlər üçün və improvizasiya üçün deyil, həm də ritorika vasitəsi ilə daha geniş dinləyici mühitinin maraq dairəsinə daxil olur. Ritorikanın özü isə mədəni nitqin tərkib hissəsində təmsil olunur. Ritorizmin kökləri təkcə Qədim Yunanıstanla, Misirlə, Hindistanla və başqa ölkələrlə məhdudlaşmır. Azərbaycan dili nitq mədəniyyətində də ritorizmin izləri özünü şifahi ədəbiyyat nümunələrində o cümlədən, klassik mənbələrdə nümayiş etdirir. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin çıxışları Azərbaycan dilində bəlağətliliyin və təsiredici nitqin ən bariz nümunəsidir.

Bədii mətnlərdə obrazlaşdırıcılıq vasitələri kimi metaforalardan, metonimiyalardan, təşbhlərdən, epitetlərdən, mübaliğələrdən və digər emosionallaşdırıcı vasitələrdən istifadə edilir. Bədii mətndə məcazlardan obrazlaşdırıcı vasitə kimi istifadə etməklə yanaşı digər üslubi vasitələrə də müraciət olunur. Məqsəd burada bədii təsvirin və bədii obrazların daha qabarıq ifadə edilməsindən ibarətdir. Odur ki, mətnin daha canlı olması üçün üslubi fiqurlardan istifadəyə də geniş yer verilir. Üslubi fiqurlar təkrirlərdən, anaforalardan, epiforalardan, inversiyalardan, xitablardan, nida cümlələrindən, ritorik suallardan, antiteza, alliqoriya və anadiplosis kimi ifadə vasitələrindən ibarət ola bilər. Bədii nümunələrdə həm məcazlardan və həm də üslubi fiqurlardan istifadə olunması obrazlaşdırıcılıqla yanaşı üslubi ritmikliyin, ahəngdarlığın və təsirediciliyin qat-qat gücləndirilməsinə səbəb olur.

Açar sözlər: *obrazlılıq, emosionallıq, ritorika, ifadə, nitq mədəniyyəti*

Obrazlaşdırıcı vasitələr bədii mətnlərdə və improvizasiya prosesində emosionallıqla müşayiət olunduğuna görə hadisə və situasiyaların intensiv çatdırılması baxımından populyar ənənəyə çevrilmişdir. Başqa sözlə obrazlaşdırıcı vasitələr Azərbaycan dilində zəngin ənənələrə malik olmaqla dilin ifadəlilik prosesində ümumişlək xarakter qazanmışdır. Obrazlaşdırıcı vasitələr anlayışların dinləyiciyə daha tez, daha dinamik şəkildə çatdırılmasına xidmət edir. Bu cür dil vasitələrinin formalaşması etnik təfəkkürün məhsulu kimi zamanların sınağından keçib zənginləşmiş və xalq mərasimlərində bədii dil ustaları tərəfindən cəllalanaraq bədii təfəkkürün inkişafında özünəməxsus ənənə yaratmaqla kütləviləşmişdir. Odur ki, obrazlaşdırıcı vasitələrdən həm şifahi nitqdə və həm də bədii mətnlərdə geniş istifadə edilmişdir. Obrazlaşdırıcı dil vasitələrinin cəzbedicilik xarakteri onların emosional səciyyəsi ilə birbaşa bağlıdır. Emosionallığın baş verməsində isə məcazlaşma təməl rolu oynayır. Məcazlaşma şifahi dildə və bədii üslubda hadisələrin obrazlı şəkildə ifadəsinə xidmət göstərir. Onu qeyd etmək lazımdır ki, məcazlaşmanın özü Azərbaycan dilində daha qədim və daha dərin köklərə malikdir. Bu mənada ki, Azərbaycan dilinin aqlütinasiyaya keçid mərhələsində yeni sözyaratma üçün silsilə şəkilçilərin iştirakı yeni kök söz elementlərinin formalaşmasında məhdudiyyət yaranmasına səbəb olmuşdur. Son şəkilçilərin özü isə sözyaratma prosesində bütün informasiyaları intensiv çatdırma bilmədiyindən sözlərin semantik tutumunda məcazlaşmaya meyillilik baş vermişdir. Odur ki, aqlütinativ dillərdən biri kimi Azərbaycan dilində

məcazlılıqla zəngin olan bir çox ifadə vasitələri yaranmışdır. Məcazlılığın obrazlaşdırıcılıq keyfiyyəti isə anlayışların daha intensiv çatdırılmasına xidmət edir. Dildə obrazlılığın zənginliyi bədii mətnlərin güclü təhkiyə üslubunu formalaşdırır. Bu cəhətdən xalqımızın ana kitabı olan “Kitabi Dədə-Qorqud”un dilinin ecazkarlığı heyratəmiz ənənələrə malikdir. Obrazlaşdırıcı dil vasitələri, eyni zamanda, bəlağətli dil sayılan ritorikanın formalaşmasında da mühüm rol oynayır. Odur ki, bəlağətli nitqin quruluşunda obrazlılıq vasitələrindən istifadə tarixən ritorika elminin yaradılmasına da ciddi təsir göstərmişdir. Azərbaycan dilində ritorika ənənələri klassik poeziya nümunələrində özünün parlaq təcəssümünü tapır. Məsələn, Azərbaycan dilində yaradılmış klassik poeziya nümunələrində heç bir başqa dillə müqayisə edilməyəcək elə bir xüsusiyyət vardır ki, onlarda obrazlaşdırıcılıq ritmiklikə, ritmiklik isə musiqisiz musiqi yaradan ritorizmə çevrilir. Bədii mətnlərdəki, xüsusilə, poetik nümunələrdəki ritorizm onda özünün təcəssümünü tapır ki, misralarda iri hecalar üzrə tələffüz zamanı ritm artır, oynaq musiqi dilinə çevrilir. Hecaların xırdalanması isə ritmikliyi oynaqlıqdan çıxarıb onu həzin musiqi dili ilə əvəz edir. Bu cəhətdən İmadəddin Nəsiminin aşağıdakı beyti səciyyəvidir:

Ritmik oynaq variant:

Düşdü yenə-dəli könül-gözlərinin xəyalinə

Kim nə bilir - bu könlümün - fikri nədir xəyali nə.

Ritmik həzin variant:

Düş-dü- ye-nə də-li- kö-nül-göz-lə-ri-nin-xə-ya-li-nə

Kim-nə-bi-lir-bu-kön-lü-mün-fik-ri-nə-dir--xə-ya-li-nə

R ritorik nitqin xüsusiyyətləri ilə əlaqədar Adil Babayev yazır ki, “Nitq özü tamamilə dil bazasında yarandığı kimi bəlağətli nitq (ritorika) da dil normaları əsasında yaranır. Dil normalarından kənarda heç bir ritorik akt yarana bilməz. Dil normalarını tənzimləyən, onları ümumiləşdirən elm dilçilik olduğu üçün tamamilə dil qanunlarına əsaslanan ritorika dilçiliyin bir sahəsi hesab edilir” [2, 84].

R ritorika nitqin dinləyiciyə, mətnin oxucuya intensiv çatdırılmasının bədii vasitəsidir. R ritorika təbliğat, təşviqat işlərində natiqlərin istifadə etdiyi ən əlverişli üsuludur. R ritorikanın yaradıcı ənənələrindən xüsusilə qədim Yunanıstanda istifadə edilərək natiqlik sənəti formalaşdırılmışdır. Natiqlik sənətin dinləyiciyə emosional təsir göstərmək üçün, eyni zamanda fikrin daha aydın, daha təfərrüatlı, daha ardıcıl çatdırılması üçün obrazlaşdırıcı vasitələrdən yaradıcılıqla istifadə edilmişdir. R ritorika ənənələri üzrə Qədim Yunanıstanda natiqlik elminin əsasları yaradılmışdır. R ritorikanın mənbəyi bu sahəyə aid tədqiqatlarda deyildiyi kimi, hələ eradan əvvəlki VI-III əsrlərdə qədim Hesiodun “Zəhmətlər və günlər” əsərindən, Ezopun təmsillərindən, Esxilin, Sofoklun, Evripidin faciələrindən, Aristotelin komediyalarından, Herodotun, Ksenefonun tarixşünaslığa dair əsərlərindən ibarət olmuşdur [6, 94]. Natiqlik sənətinin tarixi barədə xüsusi tədqiqat aparmış M.Əsgərov yazdığına görə vaxtı ilə Azərbaycanın Arran-Alban vilayətində natiqlik sənətinə xüsusi maraq olmuşdur. O dövrdə natiqlər böyük hörmətə və ehtirama layiq insanlar hesab edilmişlər. Qədim Azərbaycanda natiqlik sənətinin mahir ustadlarından biri olan şair Dəvdəkin adı xüsusi bir ehtiramla qeyd olunur [6, 68; 7, 36]. Natiqlik sənəti qədim Misirdə, Assuriyada, Babilistanda, Hindistanda, Çində, Ərəbistanda geniş yayılmış və özünün zəngin ənənələrini yaratmışdır. Qədim Yunanıstanda ritorika elmi kimi natiqlikdən təbliğat-təşviqat işlərində, xüsusən, məkəmə və hüquq sahəsində geniş istifadə edilmişdir. Azərbaycan dilində “Kitabi-Dədə Qorqud”da müşahidə edilən, klassik nümunələrdə musiqi və ritm yaradan mətnin, nitqin məzmununu intensivliklə çatdırmağa qadir olan ritorizm ənənələrinin izləri xüsusilə, məcazlarla zəngin olan atalar sözlərində, hikmətli sözlərdə, aforizmlərdə, zərbi-məsəllərdə yaşamıqdadır. Azərbaycan dilinin ritorizminə məxsus təsiredici və ecazkar nümunələrinə Ümummilli Lider Heydər Əliyevin nitqlərində rast gəlmək olur. Heydər Əliyevin nitqində Azərbaycan dili natiqlik mədəniyyətinin ənənələri xüsusi bir yaradıcılıqla davam və inkişaf etdirilir. Bu sahədə aparılan tədqiqatda göstərildiyi kimi, “Heydər Əliyevin nitqi özünün qeyri-adiliyinə, müstəsnalığına,

fövqəladə və misilsiz keyfiyyətinə görə fenomenal xarakter daşıyır. Nitqin fenomenallığı, əslində onun ideal olması ilə bir bərabərdə tutulur. İdeal nitq üçün əlamətdar cəhət ondan ibarətdir ki, burada məntiqiliyin, ardıcılığın, anlaşıqlığın, təsirliliyin parametrləri öz əksini tapmış olsun” [9, 24-25]. Heydər Əliyevin nitqində qədim türk poetik ənənələri müasir dövrün şifahi dil normaları ilə elə qovuşdurulur ki, onun qurduğu cümlələr öz axıcılığına görə şeir dilini, konkretliyinə görə məntiq dilini xatırladır. Eyni zamanda Heydər Əliyevin aydınlığına görə asan anlaşıldığına görə kütləvi xarakter daşıyır. Bu nitqin səlisliyi, sərrastlığı, məzmun əhatəsi həqiqi mənada Azərbaycan dili nəqli sənətinin ən bariz nümunəsindən ibarətdir. Heydər Əliyevin özü kamil nitqə malik olduğu kimi başqalarının da dildən səmərəli şəkildə istifadə etməsinə dair tövsiyələr verirdi. Nitqin aydın, anlaşıqlı, dəqiq, məntiqli və cəlbedici olması üçün ilk növbədə nitq mədəniyyəti normalarına yiyələnmək və bu normaların təkmilləşməsi ilə yanaşı onun stabilləşməsinə çalışmaq lazımdır. Çünki sabit norması olmayan dildə nitq mədəniyyətinin təntənəsindən və ritorizmdən söhbət gedə bilməz. Norma stabilliyi olmayan nitq vasitəsi ilə təbliğat, təşviqat işlərində uğur qazanmaq, habelə informasiyaların ötürülməsinə nail olmaq da mümkün deyildir. Heydər Əliyevin tövsiyə şəklində dil istifadəçiləri qarşısında qoyduğu tələbatda da məhz nitq mədəniyyətinə yiyələnmək yolları açıq və aydın şəkildə göstərilirdi. Nitq mədəniyyəti hər bir dövrün özünün inkişaf mərhələlərində təkmilləşərək yeni bir vüsət qazanır. Ona görə də nitq mədəniyyəti hər bir zaman üçün, hər bir mərhələ üçün müasirdir. Heydər Əliyev bütün bunları nəzərə alaraq göstərirdi ki, “Mədəniyyət və elmin səviyyəsi yüksəldikcə, həyatın axarı sürətləndikcə dilin təkmilləşməsinə, inkişaf etməsinə və zənginləşməsinə, onun söz ehtiyatının genişlənməsinə daha çox qayğı göstərmək lazımdır. Azərbaycan ədəbi dilinin saflığına, kütlələrin nitq mədəniyyətinə daim qayğı göstərilməlidir” [4, 42].

Nitq mədəniyyətinin bəhrələri dil istifadəçilərinin mədəni nitqə yiyələnməsində öz təzahürünü tapır. Mədəni nitq isə səlis nitqdır, ardıcıl, aydın və məntiqli nitqdır. Heydər Əliyevin tövsiyələrində deyildiyi kimi, nitq mədəniyyəti kütləvi olmalıdır ki, dil istifadəçilərinin nitqi də zəngin olsun. Nitqin zənginliyi isə ritorizmin başlıca şərtlərindən biridir. Heydər Əliyev ana dilinin zənginləşməsinə, onun ifadə imkanlarının genişlənməsinə daim yüksək diqqət və qayğı göstərmişdir. Çünki dil insan cəmiyyətində milli düşüncənin formalaşdırılması üçün elə bir fenomenal qüvvəyə malikdir ki, onu başqa heç bir vasitə ilə əvəz etmək mümkün deyildi. Heydər Əliyev hələ keçmiş sovet dövründə ana dili təbliğatına daimi diqqət yetirirdi ki, insanlar məhz öz ana dili vasitəsi ilə milli düşüncəyə, Azərbaycançılıq düşüncəsinə yiyələnmə bilsinlər, onu inkişaf etdirdirsinlər və cəmiyyətdə milli ideologiyanın formalaşmasının bilavasitə iştirakçısına çevrilə bilsinlər. Təsədüfi deyildir ki, Heydər Əliyev milli ideologiyanın əsas müddəalarını bəyan edərkən ana dilinə yüksək qiymət verirdi, onu milli ideologiyanın təməli kimi diqqətə çatdırırdı. Heydər Əliyev bununla əlaqədar göstərirdi ki, “Azərbaycan dövlətinin milli ideologiyasının özəyini, əsasını təşkil edən azərbaycançılıqdır. Dövlətçilik, milli-mənəvi dəyərlər, ümumbəşəri dəyərlər-bunlar hamısı azərbaycançılıq anlayışının tərkib hissələridir. Milli-mənəvi dəyərlərimiz bizim ana dilimizdir, Azərbaycan dilidir, bizim dinimizdir, bizim adət-ənənələrimizdir” [5, 24 noyabr, 1998]. Heydər Əliyevin ana dilinə bu dərəcədə yüksək qiymət verməsi adi hadisə deyildi, pafos kimi söylənməş fikirlərdən uzaq idi. Heydər Əliyev ana dilini ona görə yüksək qiymətləndirirdi ki, xalqın ictimai şüuru, milli təfəkkürü və düşüncəsi bilavasitə onun dilinin əsasında formalaşır. Milli düşüncə və milli təfəkkür isə “Azərbaycançılıq” kitabında deyildiyi kimi, özündə milli mədəniyyəti, milli-etik-əxlaqi normaları, ictimai birliyi və həmrəyliyi, vətənpərvərliyi və milli-mənəvi dəyərlərin bəşəri dəyərlərlə integrasiyasını əhatə edir [9, 5-6]. Heydər Əliyev öz nitqində Azərbaycan dilinin zəngin obrazlaşdırıcılıq vasitələrindən yaradıcılıqla istifadə edirdi. Eyni zamanda ümumxalq milli təfəkkürünün təməlində özü yaddaqalan, ibrətamiz ifadələrə çevrilən aforizmlər yaradırdı. Heydər Əliyevin yaratdığı aforizmlərin məzmununda vətənpərvərlik təəssübkeşliyi, dövlətçiliyə sədaqətlik, humanizm, mənəvi zənginlik,

intellektuallıq, maarifpərvərlik, ictimai ədalətlik motivləri aparıcı yer tuturdu. Onun yaratdığı aforizmlər bu gün üçün aktual olduğu kimi gələcək üçün də ibarətamizdir. Heydər Əliyevin yaratdığı aforizmlərdə xalqın milli mənəvi keyfiyyətləri bu gün və sabah üçün yerinə yetirilə biləcək ideyalar aşağıdakı kimi kəlamlarda ümumiləşdirilirdi: “Doğma torpaq adamı daha çox çəkir”, “Xalqın gücü, iradəsi qarşısında heç bir silah üstün gələ bilməz”, “Vətən torpağı bölünməzdir”, “Əbədi olaraq düşmənçilik etmək, vuruşmaq olmaz”, “Xalqın iradəsi hər şeydən üstündür”, “Özbaşınalıq ən böyük bəladır”, “Heç kim əbədi qalib ola bilməz”, “Gələcək bilikli, elmi insanların çiyinləri üstündə qurulacaqdır”; [10, 14, 17, 21, 24, 25] “Ağıl olan yerdə zora ehtiyac yoxdur”, “Həqiqəti gizlətmək”, “Həqiqətin üstünü basdırmaq olmaz”, “Xalq gərək daim öz kökünü xatırlasın”, “Biz təbiətə qarşı zor işlədə bilmərik” və s. [16, 19, 22, 23, 24, 27].

Obrazlaşdırıcı dil vasitələri obrazlı təfəkkürün əsasında yarandığı üçün onun ifadə vasitələri də olduqca genişdir. Ritorika elminin müxtəlif sahələrinin yaranmasında da obrazlı təfəkkürün çox böyük rolu vardır. Obrazlı nitqin ritorika ilə əlaqəsi sayəsində formalaşan natiqlik mədəniyyətinin özü də çoxşaxəli xarakterə malik olur. Belə ki, obrazlı vasitələrlə ifadə olunan nitq təkcə təbliğat-təşviqat sahələrini əhatə etmir, eyni zamanda məruzələrin, mühazirələrin, yığıncaq, konfrans və simpozium kimi rəsmi tədbirlərdəki çıxışların mətnində ritorik vasitələrdən istifadə edilməsi onları quruluqdan, sxematiklikdən çıxarır, dinləyicinin diqqətini cəlb edir, asanlaşmanı, yadda qalmanı təmin edir və hətta belə nitqin özü də özünün təbliğatçısına çevrilir.

İstifadə edilən ədəbiyyat

1. Aforizmlər. (Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin çıxışlarından seçilmiş müdrik fikirlər. Tərtibçilər, Şahlar Əsgərov, Səlahəddin Xəlilov) Bakı, Azərbaycan Universiteti nəşri, 1997.
2. Babayev A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, Elm və təhsil, 2011.
3. Dəryadan damlalar. (Tərtib edənlər: Bəxşeyiş Ələmşahov, Nizami Bəxşeyiş oğlu). Bakı, NPB, 1999.
4. Əliyev H. Sovet ədəbiyyatının yüksək borcu və amalı. Bakı, Azərnəşr, 1981.
5. Əliyev H. Yeni Azərbaycan Partiyasının yaradılmasının altıncı ildönümünə həsr olunmuş yığıncaqdakı nitqi. “Xalq qəzeti”, 24 noyabr, 1991.
6. Əsgərov M. Natiqlik sənətinin əsasları. Bakı, Maarif, 1975.
7. Voronşil Q. Azərbaycan şairi Dəvdək. “Ulduz” jurnalı 1971, № 6, s. 35-37.
8. Yusifov M. Azərbaycançılıq. Bakı, Elm və təhsil, 2010.
9. Yusifov M. Dahi şəxsiyyətin nitq fenomenliyi. Bakı, 1997.

А.Ороджова

Роль риторики в образовании Резюме

В статье указывается о том, что говорим об образировании формируется на основе образного мышления. Образное мышление форма выражения этнического и национального характера. Риторика играет особую роль в влиятельности образирования. Ведь оно необходимо не только для художественной литературы и импровизации, но и с помощью риторики и красноречия можно набрать большое количество слушателей. Риторика относится к составным частям культурной речи. Корни риторики не только себя показывают в Древнем Риме, Египте и Греции, но и в древних исторических памятниках Азербайджана и в устном народном творчестве. Речь Гейдара Алиева также является образцом красноречия и эффективной речи. В художественных текстах как

средства образизации используются метафоры, метонимии, сравнения, эпитеты и другие эмоционализирующие средства.

В художественном тексте, используя увеличения как средство образизации, применяются к другим стилистические методы. Цель в этом ещё нагляднее использовать другие стилистические средства как образирующие. По этому отводится в этом большое место другим стилистическим фигурам.

В числе стилистических фигур могут считаться фразеологические сочетания, анафоры, эпитеты, эпифоры, универсии, обращения, восклицательные предложения, риторические вопросы, антитезы, аллегории и ападилеосисы. Использование в художественных текстах увеличений и стилистических фигур как образирующие средство усиливает неоднократно и стилистическую ритмичность и влиятельность.

Ключевые слова: образность, эмоциональность, риторика, выражение, культура речи

A.Orucova

The role of rhetoric in image making Summary

Image making is formed due to artistic thinking and it is shown in the article. Artistic thinking itself is considered to be realization form of ethnic and national mental peculiarities of people. Rhetoric has a significant role for influencing image making to be more attractive and impressive. Thus, image making is included not only in artistic works or improvisation but also the circle of interest of large audience environment by means of rhetoric. Rhetoric itself is represented in the constituency of cultural speech. The roots of Rhetoric is not limited with Greece, Egypt, India and other countries. The tracks of Rhetoric demonstrate themselves in speech culture of the Azerbaijani language including classic sources and oral literature samples. The speeches of our common national leader H.Aliyev are the best examples of impressing speech and rhetoric in the Azerbaijani language.

Metaphors, metamorphisms, improvisations, epithets, interruptions and other emotional means are used as artistic means in artistic texts. In the art text, it is also used in other styles as well as using illustrations as illustrators. The goal is to make a more expressive expression of artistic imagery and artistic images. Therefore, the text is even more widely used in the use of stylish figures. Stylistic figures can consist of editors, anaphoras, epiphanies, inversions, references, exclamatory sentences, rhetorical questions, antithesis, allegories, and anadiplosis. The use of both illustrations and stylized figures in artistic patterns, along with illustrations, also adds to a considerable enhancement of style rhythm, harmony and efficacy.

Key words: symbolism, emotionality, rhetoric, expression, speech culture

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.05.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 17.06.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Mübariz Yusifov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur